

ELENA MAREČKOVÁ-ŠTOLCOVÁ

K OTÁZKE VYMEDZOVANIA OBLIGATÓRNYCH AKTANTOV

Pri skúmaní slovesnej valencie na úrovni konkrétnej vety sa v odbornej literatúre odporúča brať do úvahy tri základné kategórie: obligatórne aktanty, fakultatívne aktanty a voľné doplnenia (porov. najmä HELBIG—SCHENKEL 1969, BAUER—GREPL 1972, HAPP 1976 ai., ale aj DANEŠ—HLAVSA a kol. 1981, kde sa pre ne používa iné označenie). Prvé dve zahrnujú komponenty vyžadované valenciou slovesa, teda čo do počtu a druhov slovesom determinované. Na rozdiel od nich voľné doplnenia nepatria do kompetencie slovesa a možno ich ľubovoľne do vety začleniť, prípadne ich z vety vypustiť bez porušenia jej gramatickej správnosti a komunikatívnej úplnosti. V nasledujúcich poznámkach chceme poukázať na niektoré problémy spojené s diferenciaciou aktantov obligatórnych a fakultatívnych, t. j. členov, ktoré sú vo valenčnom vzťahu so slovesom.

V moderných jazykoch sa uvedené valenčné súvislosti obyčajne zisťujú pomocou eliminačnej transformácie. Je založená na tom, že obligatórne aktanty nemožno vo výpovedi vynechať, lebo by sa stala gramaticky nesprávnou, neprijateľnou. Naproti tomu sú fakultatívne aktanty v povrchovej štruktúre vety eliminovateľné bez vplyvu na jej gramatickú korektnosť. V tomto ohľade majú podobnú platnosť aj voľné doplnenia, tie však možno odstrániť prostredníctvom iných testovacích postupov, ktoré vyplývajú z hĺbkovej štruktúry vety, pretože rozdiely medzi obligatórnou, resp. fakultatívnou valenciou na jednej strane a voľnými doplneniami na strane druhej vznikajú už na tejto úrovni. Za všetky pripomenieme transformačný test s použitím kategoriálneho slovesa *facere* „robiť“, „konať“, ktorý umožňuje premeniť voľný údaj na samostatnú vetu. Jeho podrobnú analýzu nájdeme napr. u H. Happa (1976, 401—409). V prípade valenčných vetných členov by takáto transformácia viedla k vytvoreniu gramaticky nenáležitých viet. Interné valenčné súvislosti sú naopak fenoménom povrchovým a s tým súvisí i diferenciacné kritérium, ktoré poskytuje zmienený eliminačný test. Tak napríklad z výpovede *Syn podal otcovi knižku* možno vypustiť iba datívny výraz „otcovi“. Tento komponent sémanticky

charakterizovateľný ako ten, komu bola vec podaná, teda akceptor, nemusí byť vyjadrený, lebo jeho prítomnosť, či neprítomnosť je pre gramatickú správnosť vety irelevantná. Na druhej strane *Syn podal* je veta gramaticky defektná, pretože nie je rešpektovaná jej zdieľacia autonómnosť, a chápeme ju ako neúplnú. Nevyhnutne tu musí byť realizovaný akuzatívny komponent, sémanticky charakterizovateľný ako to, čo podal: *Syn podal knižku*. Z uvedeného vyplýva, že výraz „otcovi“ nemá status obligatórneho, ale fakultatívneho aktanta, kým ostatné citované pozície treba pokladať za obligatórne. Ako obligatórne posudzujeme teda tie vetné pozície, ktorých obsadenie je nevyhnutným predpokladom pre konštruovanie gramaticky správnych a úplných viet.

Zatiaľ čo živým jazykom zaručuje eliminačná metóda pomerne bezpečné kritérium, jej aplikácia v jazyku mŕtvom je do značnej miery obmedzená a najmä komplikovaná. V latinčine na rozdiel od materského jazyka nemožno totiž disponovať prirodzeným jazykovým citom, ktorému vlastne testy slúžia iba ako pomocný prostriedok k objasneniu, kontrole a korekcii vlastných vedomostí, získaných skúsenosťami (porov. HAPP 1976, 347 a nasl.). Preto bolo treba hľadať iné primeranejšie postupy, ktoré by poskytlí objektívnejšie výsledky. V našej kandidátskej dizertačnej práci *Latinský datív z hľadiska valenčnej teórie* (MAREČKOVÁ 1982) sme sa museli v podstate obmedziť na podrobné sledovanie toho, čo prináša slovníkový materiál. Rozhodujúce je pri tom preverovanie absolútnych výskytov skúmaných slovies, lebo iba na základe ich zhodnotenia možno s relatívne spoľahlivými závermi dosiahnuť vnútrovalenčnú diferenciaciu verbálnych komponentov. Tam, kde nie je pri slovese doložené absolútne použitie, ide o doplnenia obligatórne, kde sa absolútne miesta dajú vykázat, zaoberáme sa doplneniami fakultatívnymi. Otázka však nie je taká jednoduchá, ako sa na prvý pohľad zdá, pretože významnú úlohu súčasne plní rad výnimočných javov, ktoré treba mať pri konečnom rozhodovaní na zreteli. Sú to prípady nerealizácie obligatórnych aktantov za určitých okolností, ktoré majú za následok stieranie rozdielov medzi valenciou obligatórnou a fakultatívnou. Ich zoznam s využitím výsledkov skúmania W. DRESSLERA (1970, 25—36) precízne zostavil a primerane dokumentoval H. HAPP (1976, 239—261), z ktorého sme sa snažili vychádzať aj my. Používa pre ne pomenovanie „Ellipsen“ alebo „Kontextbedingtheiten“, ktoré však nepovažuje za najvhodnejšie ani definitívne. Začleňuje sem nasledujúce kategórie:

1. gerundium, 2. infinitív, 3. participium prézenta, 4. relatívnu vetu, 5. vetu so spojku *si*, 6. vety s inými spojkami, 7. porovnávacie vety s „ako“, 8. parentetické vety, 9. priamu a nepriamu reč, 10. odpovede, 11. anaforické odpovede, 12. anafóru, 13. emfatické zoskupenie slovies, 14. skrátený štýl, 15. citáty. Na záver pripojuje dva javy, ktoré zatiaľ neboli dostatočne overené, a síce elipsu po imperatíve a adverbiá z hľadiska absolútnych hodnôt.

Uvedený súpis reprezentuje výnimočné prípady absolútneho použitia slovesa, pri ktorom môže dôjsť k redukcii obligatórneho doplnenia. Ak sa zistí i po ich vylúčení absolútny výskyt, tak je príslušné doplnenie vynechané v povrchovej štruktúre a spravidla ho spoznáme z kontextu. Ide

potom o valenciu fakultatívnu. Z valenčného skúmania teda treba vyňať vety, v ktorých sa objavuje elipsa.

V našom rozbere sme postupovali podľa Happovho návrhu a môžeme konštatovať, že sa nám ho podarilo pomerne s úspechom aplikovať. Azda určité ťažkosti spôsobujú tie fenomény, ktoré si vyžadujú širší kontext, aby ich bolo možné spoľahlivo posúdiť, ale to sa vlastne týka iba praktickej stránky vecí. V nasledujúcom sa pri jednotlivých javoch pozastavíme a pokúsime sa ilustrovať ich podstatu na materiáli z vlastného výskumu.

Eliptické vynechanie obligatórnych aktantov, ku ktorému dochádza pri niektorých neurčitých slovesných tvaroch, zdá sa s výnimkou imperatívu v dostačujúcej miere preskúmané a možno ho stanoviť viac-menej jasne a presvedčivo.

Bežný výskyt elipsy bol zaznamenaný pri gerundiu, kde bývajú slovesné komponenty realizované iba za špecifických okolností, na ktoré gramatiky latinčiny zvlášť upozorňujú (HOFMANN—SZANTYR 1965, 372—374 a nasl., NOVOTNÝ 1957, 212 a nasl.).

- (1) *oppressa ab impiis civitas opitulandi*, potestate praecisa (Cic., Ad Brut. 1, 15, 5; Rut. Lup. 1, 14; Suet., Tit. 8, 3)
- (2) *Arcesilan... non obtrectandi causa cum Zenone pugnasse* (Cic., Luc. 76)
- (3) *quod... neque precibus umquam nec insidiando nec speculando adsequi potui* (Cic., De orat. 1, 136)
- (4) *medendi nec locus nec tempus erat* (Liv. 22, 2, 11)
- (5) *modestissime parendo... in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut...* (Sal., Iug. 7, 4)
- (6) *ferae, quibus abest ad praecavendum intellegendi astutia* (Pac., trag. 358)¹
- (7) *exitio patri ad praecavendum exterritus erat* (Tac., Ann. 16, 8)
- (8) *nunc ades ad imperandum vel ad parendum potius* (Cic., Ad fam. 9, 25, 2)
- (9) *dierum se habere XXX frumentum, sed paulo etiam longius tolerare posse parcendo* (Caes., Gall. 7, 71, 4)

Podobne sa objavuje neprítomnosť obligatórneho doplnenia po infinitive, čím možno potvrdiť skúšobný návrh HAPPOV (1976, 244 a nasl.).

- (10) *Herculis antestare autem si facta putabis* (Lucr. 5, 22; Tac., Ann. 2, 33)
- (11) *illi parti animi, quae oboedire debet* (Cic., Tusc. disp. 2, 47)
- (12) *male corde consultare, bene lingua loqui* (Pl., Truc. 226)
- (13) *eis omnibus inter se donare... liceto* (Leg. pub. [Font. iur. p. 47])
- (14) *malo nos prospicere quam ulcisci* (Ter., Eun. 4, 6, 24)
- (15) *is... non videtur satisfacere, si reliquum reddat non editis rationibus* (Pompon., Dig. 34, 3, 8, 5)
- (16) *nec enim... in omnia servi parere coguntur* (Sen., De benef. 3, 20, 2)
- (17) *cura patrum cedere (cadere) et succedere matrum incipit* (Verg., G. 3, 138)

Nápadne často dochádza k redukcii obligatórnej valencie v konštrukciách s participiom prézenta.

- (18) *maesti atque formidantes (milites)* (Gell. 1, 11, 18)
- (19) *leniter arridens Scipio inquit* (Cic., De re publ. 6, 12)

- (20) *donanti non grave munus erat* (Mart. 2, 30, 2)
 (21) *pinus et incumbens lentas circumdabat umbras* (Prop. 3, 13, 37)
 (22) *suos . . . iam incurrentes tuba revocavit* (Nep., Chab. 1, 2)
 (23) *senatu interveniente* (Suet., Iul. 30, 1)
 (24) *multitudinem ferociter minitantem . . . compresserunt* (Tac., Ann. 5, 11)
 (25) *occursante populo* (Tac., Ann. 2, 34; Plin., Pan. 23, 2)
 (26) *parcentis ego dexteras odi: sparge rosas* (Hor., Carm. 3, 19, 21)
 (27) *vox accidit aures flebile succedens* (Val. Fl. 2, 453)
 (28) *cum armati superstantes subsissent* (Liv. 44, 9)

Opatrnejšie treba pristupovať vzhľadom k menšej frekvencii k určovaní elipsy vo vetách relatívnych a určitých spojkových vetách. V porovnaní s HAPPOM (1976, 247 a nasl.) prisudzujeme schopnosť napomáhať vzniku elipsy vedľa *si* a *quoniam* aj niektorým časovým spojкам, ktoré týmto predkladáme k úvahe.

- (29) *quod tam pauperes forent quibus Nero donasset* (Tac., Hist. 1, 20)
 (30) *qui saepe propter invidiam adimunt diviti* (Ter., Phorm. 276)
 (31) *histriones . . . qui . . . in dissimillimis personis satisfaciebant* (Cic., Orat. 109)
 (32) *scribam . . . qui sorte obtigerat* (Plin., Ep. 4, 12, 2)
 (33) *(quaestio) non soluta . . . tramittebatur ad eum, qui sortito successerat* (Gell. 18, 2, 4)
 (34) *quem praeficiam, nisi Calvus quaestor venerit* (Cic., Ad Att. 6, 5, 3)
 (35) *nisi dat, domino dicendum censeo* (Pl., Rud. 961^a)
 (36) *si non arriderent, dentes ut restringerent* (Pl., Capt. 486; Cic., De orat. 1, 134)
 (37) *si quid obtigerit, aequo animo paratoque moriar* (Cic., In Catil. 4, 3)
 (38) *si Laelium praeficeret, Octavius Romam decederet* (Liv. 30, 41, 8)
 (39) *fallit me hora, si parcat, sed ne sic quidem fallit* (Sen., Ep. 88, 17)
 (40) *quia auctori detrahit, quisquis post illum rogandus est* (Sen., De benef. 2, 4, 2)
 (41) *tametsi antequam adiudicaret, aqua per fossas nunquam fluxisset* (Alf., Dig. 39, 3, 24, 2)
 (42) *cum Achivi classes applicavissent* (Hyg., Fab. 103, 1)
 (43) *donec dies obtingit* (Gaius, Dig. 35, 2, 73, 4)

Vety s porovnávacím a parentetickým *ut, sicut, quam* už naznačujú prechod k ostatným kategóriám, pri ktorých dochádza k absolútnemu použitiu slovíes v tesnej závislosti od kontextu prejavu.

- (44) *fugerat in legatione, ut fama ferebat, populi iudicium* (Liv. 10, 46, 16)
 (44) *qui me dudum ut dixisti adiverit comiter* (Ter., Phorm. 537)
 (46) *praetor legatiquae . . . primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere* (Liv. 29, 21, 4)
 (47) *nec segnius quam minati fuerant . . . per Alpes . . . ferebantur* (Flor., Epit. 1, 38 [3, 3, 6])
 (48) *si qua tardius haec, quam studes, absolventur* (Rhet. ad Her. 1, 27)

Pre parentézy v podobe hlavnej vety, priamu a nepriamu reč je charakteristický úzky okruh slovíes s významom „myslieť“ a „hovoriť“. Vzhľadom k tomu sú možnosti pre ich exemplifikáciu v našom výskumnom materiáli pomerne obmedzené. Na rozdiel od HAPPA (1976, 251) by

sme z uvažovania definitívne nevylučovali perentetické *crede, credite*, pretože podľa nášho názoru menované trojvalenčné sloveso vyžaduje realizáciu aspoň jedného z dvoch pravovalenčných aktantov. Pritom komponent implikujúci informáciu býva vyslovený adverbálnym akuzatívom, príp. jeho alternantmi: predložkovým spojením *de aliqua re*, väzbou akuzatívu s infinitívom, nepriamou otázkou alebo vedľajšou vetou s *quod*. Pôvodca informácie je vyjadrený datívom osoby. Zistili sme ho i v kombinácii s väzbou akuzatívu s infinitívom (porov. HAPP 1976, 523, 549).

(49) hoc ferrum stratis, hoc, *credite*, ferrum imposuit (Stat., Theb. 5, 139)
 (50) ego, pace diligentiae Catonis *dixerim*, vix crediderim (Vell. 1, 7, 4; Tac., Dial. 34, 2)

(51) bona venia tua *dixerim* (Liv. 28, 43, 7)

(52) „quo tu turpissime?“ magna *inclamat voce* (Hor., Sat. 1, 9, 76)

(53) *dicit* quanti cuiusque agri decumas vendiderit (Cic., Verr. 3, 123 [124])

Podľa Happa (1976, 250 a nasl.) dopĺňujeme pre úplnosť parentetické *opinor*:

(54) *opinor*, unus modus atque una ratio est (Cic., Verr. 5, 159)

S elipsou v odpovediach, ktorú HAPP (1976, 251 a nasl.) uvádza v priamej súvislosti so slovesami myslenia *opinari* a *arbitrari* sme sa prirodzene nestretli, preto opäť použijeme príklady analogické s tými, ktoré na spomínanom mieste cituje Happ. Ide o absenciu pravovalenčného obligatórneho participanta s významom informácie, ktorá je vyslovená v predchádzajúcej otázke:

(55) *essetne* . . . is servos acceptissimus? responde. — *opinor* (Pl., Capt. 715)

(56) *patiemini?* *non opinor* (Cic., De invent. 1, 56)

Azda sem možno zaradiť i nasledujúci doklad so slovesom *dicendi*:

(57) *quam* . . . *filiam nunc quaeritatis alteram?* — ego *dicam* tibi (Pl., Cist. 603)

Ďalšie kategórie zahrnujú elipsy založené na opakovaní. V anaforických odpovediach môžeme v latinčine rovnako ako v slovenčine alebo češtine, avšak na rozdiel od nemčiny, jasne rozpoznať, že sloveso z opytovacej vety sa opakuje, ale doplnenie nemusí byť opätovne vyjadrené. Pod anaforickou elipsou rozumieme zase odpadnutie obligatórneho aktanta pri opakovaní vôbec. I keď zaiste nejde o javy výnimočné, nepodarilo sa nám získať vhodný ilustračný materiál, preto sa obmedzíme na doklady uvádzané Happom (1976, 252 a nasl.):

(58) *dasne* aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? — *do vero* (Cic., Tusc. disp. 1, 25)

(59) „*dixi* in senatu me nomen consularis candidati delaturum“ . . . *iratus dixisti* (Cic., Pro Mur. 62)

K čisto štylisticky motivovaným typom elipsy patrí emfatické zoskupovanie sloviess. Za sebou sa radia slovesá s príbuzným, resp. opačným významom, u ktorých nie zriedka dochádza k vynechaniu obligatórnych zložiek výpovede.

(60) *dare donare dicare consecrare* Iovi (Cic., Verr. 4, 67)

(61) *non dat, non debet* (Pl., Most. 595)

(62) *neque studere neque odisse* . . . *decet* (Sal., Cat. 51, 13)

- (63) nefasti, per quos dies nefas fari praetorem „do, dico, addico“ (Varr., De l. l. 6, 30)
 (64) *paruit — et iuvit!* (Ov., Met. 13, 318)
 (65) *conserva quaere parce fac quam plurimum illis relinquo* (Ter., Adelph. 813)

Podobný charakter má aj elipsa v skrátrenom štýle, kde sa vypustenie aktanta môže tiež viac ráz opakovať.

- (66) non ipse *emam*, sed Lysimacho amico *mandabo* (Pl., Merc. 467)
 (67) *laeduntque cibi parcuntque venena* (Manil. 4, 76)
 (68) nudat iugulum, pectus *opponit* (Quint., Decl. 11, 2)
 (69) numen . . . lacu abluitur . . . servi *ministrant* (Tac., Ger. 40, 5)
 (70) numquam . . . *succumbet* (vir bonus), numquam *renuntiabit* (Sen., De benef. 5, 2, 4)
 (71) *renuntio* . . . non utor honore constituto (Quint., Decl. 315 [p. 240, l. 17])

Záverečná rubrika „elipsa v citátoch“ je viazaná na špecifické podmienky, ktoré vyplývajú z citovania slovných foriem a výrazov. Vzhľadom na povahu výskumného textu nemáme ani v tomto prípade k dispozícii vyhovujúce doklady. Tentokrát poskytneme základné vysvetlenie prostredníctvom príkladu konštruovaného podľa Happovho vzoru v nemčine (1976, 257).

Discipulus dicit: „Praga iacet in Bohemia.“

Magister respondet: „In lingua Latina urbs ‚sita est‘ non ‚iacet‘.“

Spojenie *situs, a, um est* vyžaduje obligatórne doplnenie označujúce lokálne určenie, avšak v konštrukcii citačného charakteru nemusí byť lokalizácia realizovaná. Uvedieme ešte podľa Dresslera (1970, 32) a Happa (1976, 256) absolútne použitie slovesa *carere* práve v podmienkach citátu:
 (72) *carere* igitur hoc significat: egere eo, quod habere velis (Cic., Tusc. disp. 1, 88)

Skúšobnú pozíciu medzi „kontextom podmienenými elipsami“ zaujíma zatiaľ imperatív. Nazdávame sa, že k potvrdeniu jeho oprávnenosti by mohli prispieť nasledujúce prípady:

- (73) *laetas advertite mentes* (Verg., A. 5, 304)
 (74) bono amino es, ne *formida* (Pl., Asiñ. 638; Mil. 1011)
 (75) primo *fige* loco quod tu discumbere iussus mercedem . . . capis officiorum (Iuv. 5, 12)
 (76) *riserit; arride* (Ov., Ars am. 2, 201; Tac., Dial. 42, 2; Apul., Met. 7, 20)
 (77) *parce* precor, precor (Hor., Carm. 4, 1, 2)
 (78) *parce*, per immatura tuae precor ossa sororis (Tib. 2, 6, 29)

Nemožno zanedbať ani úlohu adverbií pri redukcii obligatórnych slovesných participantov, o ktorých HAPP (1976, 258) uvažuje ako o eventuálnej náhrade obligatórneho doplnenia. Pripúšťa substitučné schopnosti časových a spôsobových prísloviak, pričom z tejto kategórie vyraduje okolnostné určenia miesta, ktoré bežne fungujú pri určitých typoch sloves ako valenčné viazané komponenty. Z vlastného pozorovania môžeme predložiť k posúdeniu modálne adverbiá.

- (79) *audivit* consules ex Italia profugisse, omnis consularis — *sic enim ei nuntiabatur* (Cic., Deiot. 11)

- (80) *paruimus*, genetrix quamquam haud toleranda iuberes, *paruimus nimium* (Stat., Ach. 2, 17)
- (81) *Hermione coram* quisquamneme obiecit Oresti? (Ov., Ep. ex P. 8, 59)
- (82) *sic adeo insistit* secumque ita corde volutat: „en quid ago? . . .“ (Verg., A. 4, 533)
- (83) *cum classis paulatim successit* (Tac., Ann. 3, 1)

V poslednom prípade prispieva ku vzniku elipsy i časová spojka. Nie zriedka, ako vyplýva aj z viacerých predchádzajúcich dokladov, dochádza ku kombinácii dvoch faktorov spôsobujúcich vypustenie obligatórnych participantov slovesa. U všetkých vyznačených sloviess, ktoré nám poslúžili k interpretácii Happovho postupu, predpokladáme obligatórnu realizáciu pravovalenčného komponenta vyjadreného datívom, príp. akuzatívom.

Celková identifikácia výnimočných javov a ich vylúčenie z ďalšieho skúmania umožňujú dospieť do záverečnej fázy zhodnotenia vnútrovalenčných vzťahov. Ak príslušné doklady nezodpovedajú žiadnej z uvedených kategórií, možno pristúpiť k pomerne bezpečnému určaniu obligatórnych komponentov a zvyšujúce budú súvisieť s valenciou fakultatívnou.

Na záver možno konštatovať, že sa v latinistickej literatúre považujú podmienky nerealizácie obligatórnych participantov slovesa za známe a kritéria pre ich stanovenie sa zdajú byť operatívne, i keď samozrejme ostávajú prípady problematické a neisté, vyžadujúce ďalšie riešenie. Na druhej strane otázka postavenia fakultatívnych aktantov vyvoláva pri súčasnom stave rozpracovanosti valenčnej gramatiky vôbec oveľa zreteľnejšiu nerozhodnosť, pretože k ich vymedzovaniu sa zatiaľ dostávame iba negatívne tak, že vylúčime voľné údaje, stanovíme obligatórne aktanty a ostatok predstavujú zložky fakultatívne.

L I T E R A T U R A

- BAUER, J.—GREPL, M. 1972: Skladba spisovné češtiny, Praha 1972.
- DANĚŠ, F.—HLAVSA, Z. a kol. 1981: Větné vzorce v češtině, Praha 1981.
- DRESSLER, W. 1970: Comment décrire la syntax des cas en latin?, *Revue de philologie*, XLIV, 1970, s. 25—36.
- HAPP, H. 1976: Grundfragen einer Dependenz-Grammatik des Lateinischen, Göttingen 1976.
- HELBIG, G.—SCHENKEL, W. 1969: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Leipzig 1969.
- HOFMANN, J. B.—SZANTYR, A. 1965: Lateinische Syntax und Stilistik, München 1965.
- NOVOTNÝ, F. 1957: Základní latinská mluvnice, Praha 1957.

¹ Citované podľa Oxford Latin Dictionary, I, 1968.

